

Ива Б. Парађанин¹
Филозофски факултет, Београд

БЕОГРАД: СУСРЕТИ КУЛТУРА НА БАЛКАНУ У ДЕЛУ ФЕЛИКСА КАНИЦА

Текст се бави проучавањем дела Феликса Каница везаним за историјске, културне, градитељске, социјалне прилике Београда у 19. веку са циљем да прикаже виђење београдског идентита једног великог стручњака на основу његових списа, илустрација, запажања. Анализом графичких приказа долази се до информација о свакодневним радњама, навикама и обичаја српског народа у овом периоду. Испитивањем Каницових текстова и истовремено изучавајући цртеже, доносе се закључци и о разним градитељским приликама, али и о особеностима владајућих архитектонских стилова. Уобличавањем комплетне ангажованости овог свестраног путописца, овај текст показује значај његовог занимања за Србију, који се свакако огледа у томе што је пружио прегршт информација о Београду 19. Века, и дао једну визуелну представу тадашњег града, која да није било његове заинтересованости не би ни постојала.

Кључне речи: Београд, 19. век, култура, Феликс Каниц, путописац, илустрације

Феликс Филип Каниц (2.8.1829 - 8.1.1904.) је био аустроугарски путописац, архелог, етнолог и један од највећих познавалаца југоисточне Европе, народа, прошлости али и савремених кретања, како у политичком тако и у културним сверама. Током друге половине 19. века, почев од 1859. године долази у више наврата у Србију. Током својих посета, које су понекад трајале и по више месеци, имао је прилике да непристрасно прати промене које су се догађале у овој земљи. Као заљубљеник ових живописних и немирних крајева, југоисточне Европе, своје свакако најпознатије дело о Србији, штампао је први пут у Лајпцију, 1868. године под насловом *Serbien, Historich/ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859/1868*. Многобројним илустрацијама, на седам стотина страница, представио је немачкој читалачкој публици једну земљу пуну културног блага и богатстава, али и земљу оптерећену бременом прошлости и њен народ кроз историју. Путуюћи постао је етнолог јужних Словена. Европи су његови радови били врло занимљиви, јер су приказивали непознато подручје. После путовања по Србији, Феликс Каниц је објавио два дела

¹ ivaparadjanin@gmail.com

мањег обима: Римски налази у Србији, Беч 1861. године (*Die römische Funde in Serbien*), као и дело Српски византијски споменици, Беч, 1864. године (*Serbiebs byzantinische Monumente*).

Као један од најзначајнијих европских путописаца, Феликс Каниц је имао два начина прикупљања извора за наведену историјско-етнографску студију. Најпре је на основу сопственог вишедеценијског искуства, стеченог на путовањима широм Србије а уз помоћ подршке ондашњих српских власти, успевао да дође до драгоцене грађе, коју нико од његових претходника није имао у рукама. Сарађивао је са српским научницима тога доба: Јанком Шафариком, Јованом Гавриловићем и другима од којих је добијао драгоцене податке о местима где се налазе остаци других култура, ктиторима српских манастира итд.

По повратку у домовину обично је објављивао многобројне студије са својих путовања. У тим радовима показује изузетан осећај за процењивање важности културног наслеђа и његовог чувања за будућа поколења. Тако су настали и први регистри сачуваних споменика, каталози са најзначајнијим подацима о њима. При свим тим забелешкама, каталозима Феликс Каниц иде још даље: постојеће допуњава подацима о новим налазима. Његов стил писања је пластичан, стално прожет научним приступом и естетиком. Избегавао је сувопарност и безбојно описивање, јер није писао само за стручњаке, за своје колеге већ за најширу европску читалачку публику.

Имао је жељу да његова истраживања подстакну младе снаге на нова и успешнија прегнућа. Многобројна каснија истраживања генерација после њега ослањала се на његову необично богату грађу, географску, етнографску, културно-историјску. Мењани су његови закључци понекад, али не због површности или пристрасности већ због нове методологије рада и нових извора, који су у међувремену откривени.

У прилог тој *непристрасности* је чињеница да се у својим описима живота и прилика у Београду, није служио само светлим примерима у приказу људи и земље, већ је износио пред читаоце и тамне стране људских деловања, нпр. Приликом уништавања културног и споменичког блага које је подсећало на претходне епохе, често непоштовање закона итд. Ове *тамне слике* послужиле су му као вид едукације, упозорење новим генерацијама, да наведена искуства из прошлости треба избегавати. Притом је његов начин осуде врло суптилан. Он не оптужује, већ сама његова дескрипција опомиње.

Био је увек у жижи догађања. Често је присуствовао и археолошким ископавањима на новим локацијама не би ли нашао неки нови податак, којим би допунио дотадашња сазнања. И не само заљубљеник у археолошко насеђе, Каниц је био и будни посматрач народних обичаја, проучавалац рудног богатства, карто уметник, који је израдио цртеже и скице на стотине предела и грађевина које је обишао и видео, научник који је с посебном пажњом и љубави писао о историји појединих крајева са кури-

озитетним детаљима, које је могао само савременик, односно непосредни посматрач проницљивог духа забележити.

Када је писао о некој грађевини нпр. обавезно је то било уз увертиру која се односила на саму њену историју, коју исписују и градитељи у времену када је настала, на свој начин, обично у духу тадашњег времена или пак у духу културе нације која би запосела престоницу:

Стил његовог изражавања је живахан, пластичан, сликовит, темељан и стално у преплету научног и уметничког. Избегавао је сувопарност приказа. У својим делима описивао је објекте трослојно: Прво би описао локацију, затим дао историјске оквире, док је трећи слој значио описивање новог, тренутног стања објекта, споменика, трга, кварта итд.

Детаљнији је његов опис локације било да је у питању град, грађевина, село, рудник у шуми, поред реке, на пољу. Затим би наводио драгоцене изворе сопствених сазнања и постојећих историјских података о месту, простору, који га је окруживао, помажући се често трагом народних предања. Користио је, ради сликовитијег описа и делове из јуначких песама. Треће начело којег се при писању држао Феликс Каниц, и које му највише лежи, односи се на опис тренутног стања објекта, грађевине, насеља.

Прво поглавље у својој књизи *Србија- земља и становништво од римског доба до 19. века*, посветио је Београду, његовој бурној историји, култури, грађевинама, народу...

Пре првог Каницовог доласка у Србију, у првој половини 19. века, Београд је насеље оријенталног типа, са знатно уништеним градитељским фондом. Варош са стамбеним и занатским четвртима, груписаним у махале, опасана бедемима од насуте земље.

Године 1859, Феликс Каниц је први пут посетио Београд ивећ на првом сусрету уочио оштре контрасте у архитектури ове вароши где је јасно била повучена црта између Оријента и Запада, између муслиманске и српске махале. У српској четврти, или Варошком кварту, још увек је наглашен затечени оријентални распоред улица, са стамбено-занатским зградама, такође оријенталног типа, познатих данас под именима *Ичко-ва кућа*, *Кафана знак ишћања*, *Манакова кућа* и *Конак кнегиње Љубице*. Све поменуте грађевине биле су приписане Милошевом градитељу Хаџи-Николи Живковићу. Осим помена и цртежа *Конака кнегиње Љубице*, ове зграде нису биле предмет Каницовог интересовања.

Султанов хатешериф (1830) обећавао је да ће муслиманско становништво напустити Београд, али у оном пак из 1833. се изричито наглашава да је и *шврђава* и *варош* турска територија што је било константни повод многобројних спорова са српским властима. Тек се 1841. године преселила у Београд централна државна управа и истовремено је град одвојен од окружне власти добивши аутономни статус. Огромна жеља за сваколиким препородом, довела је у земљу немачке занатлије, инжењере, лекаре, архитекте, наставнике итд. Као плод свестране предузимљивости уз покретачки мотив - велику жеђ за удубнијим начином живота, грађене

су све лепше и комотније куће, осветљаване улице, које су калдрисане у све ширим круговима.

Као трговачка раскрсница орјентално-средњоевропског саобраћаја, захваљујући Римљанима и Византинцима – *Сингидунум*, кога су на ушћу Саве основали келтски трговци је био синоним искомског дуализма.

Својим другачијим начином живота, Муслимани су постајали сметња убразаној урбанизацији Београда, јер су се чврсто угњездили унутар хришћанског становништва (Дорћол). Високи земљани зидови без прозора, џамије, минарета, чесме са турским натписима, крчме са сумњивим полусветом, све је то асоцирало на неки сасвим други свет, на неки азијски град а не на Београд, који ће још дуго задржати оријентални карактер.

Осетни културни напредак постигнут је за време владавине кнеза Александра Карађорђевића. Насупрот Дорћолу, на Теразијама и Врачару, педесетих година уочљив је западни стил: како у градитељству српских јавних зграда и приватних кућа, тако и у одевању, другачијим манирима грађана. Тај препород је обрадовао и кнеза Милоша, када је 1859, ушао у Београд. Он се с правом, по виђењу Феликса Каница, може сматрати творцем модерног Београда, који је донирао изградњу огромног степеништа, које је повезивало Доњу и Горњу варош; основао Народно позориште; саградио неколико школа, болница итд.. У његову част је и саграђен споменик у центру града. Изграђена је убрзо мрежа правих, поплочаних улица са електричним осветљењем, лепим државним грађевинама и приватним кућама. Изградњу је затим пратило и уређење паркова, дрвореда, увођење трамваја, па је постепено Београд постао све сличнији европским метрополама, самим тим и центар целокупног промета Краљевине. Неких шест квартава истиче Феликс Каниц у свом поменутом делу, од којих сваки има свог старешину. Наглашава да од Будимпеште до ушћа Дунава нема већег складишта од Београда “...чији су окрејтни трговци нејасредно повезани са њрвим евројским фирмама од Цариграда до Лондона...”. Београд постаје центар целокупног промета Краљевине.

Налази римских натписа, новца, фигуралних рељефа итд, сведоче о периоду од I до V века н.е. у којем је Сингидунум био значајни војни пункт, седиште IV легије. Кастел Сингидунума је лежао на највишој тачки платоа београдске тврђаве. Поред наведених ископина, римски бунар, дубок неколико стотина степеница, дунавски лучки басен и римски водовод, некрополе откривене широко око Калемегдана, показују импозантне димензије Сингидунума, који је често у то време предпостављан Виминацијумом (данас Пожаревац) и Сирмијумом (данас Сремска Митровица).²

Хришћанство се брзо ширило према западним границама Римског царства. Неколико апостола умрло је у Сингидунуму, кога 361. године

2 Bojović D. (1985) – Rezultati arheoloških iskopavanja na ubiciranju rimskog logora u Singidunumu, Starinar 26, Beograd.

осваја цар Јулије Апостата на свом походу преко Сирмијума у Цариград. Као и остали мезијски градови и Сингидунум је био опустошен за време најезде Хуна, али су у разарању учествовали потом и Готи, Сармати и Дачански Гепиди, Авари...Тек са доласком Приска и Коменциола, крајем VI века н.е, који су кренули у поход на Дакију, нестају најезде варвара. Од тог доба име *Сингидунум* се више не јавља.

Срби, који у VII веку насељавају опустошене крајеве око Саве, дају тврђави назив *Бели град* – *Београд*. У касније доба реч *Belgrad*, остаје до данас у употреби на Западу. Крајем IX века, Београд се јавља као седиште бугарског епископа. Али врло брзо долази олујно време најезде најразличитијих освајача. *Тврђава* је и даље жељени циљ у борбама између Византинаца, Словена и Мађара. Под Стефаном Урошем III (1321-1331), Београд поново постаје српски. Најмоћнији српски владар Душан знатно је проширио београдска утврђења. Кнез Лазар (1372-1389) је боравио тамо само повремено, баш као и Деспот Сефан Лазаревић (1389-1427), његов син, који га је наследио после трагедије на Косову. Београд је био пред најездом Турака, последња нада овог српског кнеза, касније султановог вазала. Улепшао је град једном црквом, болницом и другим јавним зградама а грађанима је одобрио привилегије, које су им олакшале трговину.

После смрти Стефана Лазаревића, 1427, његов наследник Ђурађ Бранковић предаје Београд Угарској у замену за неке области на Тиси и Дунаву. Разочарење народа било је неизмерно. Храбри непријатељ Турака Јанко Хуњади је у том периоду је напаћеном Београду подарио краће мирно раздобље. Међутим, читав период који је предстојао обележиће непрестане најезде Турака, Угара и др. Нешто мало српских трговаца и занатлија, којима је било допуштено да остану у Београду имали су 1578. године (као и Јермени, Јевреји и Цигани) само једну црквицу. Од Султанових намесника нарочито је Синан-паша настојао да у корену угуши српско национално осећање. Упамћено је посебно недело у коме је наложио да се тело светитеља Саве пренесе из Херцеговачког манастира Миљешева у Београд и да се 9.маја 1594. године спали на Ташмајдану.³

„Целих 167 година је Полумесец из Београда слао своје кржаве вихоре зајрема Западу, пре него што је тамо отиш пободен крсти, посетио га је тамо лекар Едвард Браун, кога је на Исток послало Лондонско медицинско друштво...“
забележиће Феликс Каниц.

Године 1669. Браун описује Београд као *велику тврђаву и многољудну, просирану, трговачку варош*. Снажан утисак су оставила два базара – хале сличне некој берзи за окупљање трговаца, који продају своју робу; караван-серај и медреса. Овај оријентални стил архитектуре, није спречио Брауна да се ипак најповољније изрази о предузимљивости и имућности хришћанских трговаца, о култури њиховог становања итд. О земљи и народу Србије, Браун има најлепше мишљење:

3 Vujović B. (1994) – Beograd u prošlosti i sadašnjosti, Draganić, Beograd.

“*Када би ова земља била само у рукама хришћана, она би несумњиво процветала*” али такође закључује да се Београд не може никад више освојити, стрепи такође, да ће Турци временом, као што се и Риму догодило, поробити читаву Европу, па чак и читав свет. Па ипак, само две деценије касније није могао да буде сведок онемо што му је изгледало немогућим: Храбра војска Леополда I, уједињена са немачким трупама, сломила је турску моћ а угарска застава завиорила се поново на бедемима Београда. Али, само је укупно две године Београд остао ван турског поседа. На бедеме Београда 1690. године је опет пободена турска застава.⁴

Након многобројних опсада, оно мало грађевина што је у Београду остало – уништено је приликом великог похода Еугена Савојског. Приликом његовог упада у Београд није било ни трага од некадашњег сјаја.

Почетком 18. века, отпочиње се са реконструкцијом тврђавских постројења Београда под руководством генерал-мајора грофа О' Двајера. У Кнез-Михаиловој улици подигнута је *Александрова касарна*, на Дорћолу и Врачару такође. Међутим, не потраја дуго време ових културних акција јер је турски рат поново избио 1737. године.⁵

Београдским миром из 1739. цар је био принуђен да поново преда Србију султану. Победу *Полумесеца* велича турски натпис на Стамбол капији. Као спомен на победу аустријског принца Еугена и Лаудона над Турцима дат је једној великој бечкој четврти Фаворитен име *Belgradplatz*.

Аустријанци су у последњој деценији 18. века доста учинили да се Београд развије у грађевински леп и добро уређен главни град земље. Учени и способни Аустријанци су се припремали да у Београду оснују штампарију са књиžаром да би олакшали и убрзали продор западне културе. Митрополит Дионисије Петровић почиње да се залаже за успостављање православне епархије. Године 1861. Београд је по речима Каница био својим мултикултуралним карактером - *Елдогадо* најчуднијих супротности:

Пејзажем је свакако доминирала Саборна црква, Богословија, мноштво минарета са највише тврђавске џамије. Своје изразито турско порекло откривале су нарочито капије: *Стамбол*, *Сава-капија*; *Варош-капија* и *Видин-капија*. Усред хришћанско-муслиманског Дорћола, стоји *Чукур-чесма*, као симбол једног трагичног догађаја који је изазвала свађа између турских војника и дечака. Убијање дечака затим било је поводом великог сукоба српске жандармерије и турског одреда.

Најзад након многобројних сукоба, који су били препрека на путу развоја српске аутономије, султановим ферманом из 1867. године, чување свих српско-турских пунктова пренесено је на кнеза-Михаила. Последњи *мушесариџ* београдски предао је кључеве тврђаве кнезу. На бедему поред

4 Kondić V. i dr. (1969) – Beogradska tvrđava kroz istoriju, Galerija SANU, 7, Beograd.

5 Elezović G, Škrivanić G. (1954) – Pad Beograda pod tursku vlast 1521, Ratna prošlost Beograda, Beograd.

турске, постављена је и српска застава. Последње турске трупе 6. маја те године заувек напуштају Београд.⁶

Свој коначни развитак, престоница је одмах затим започела. Културни узор Београду био је царски Беч као што је то био случај и са многобројним градовима балканских земаља у окружењу. Након рушења бедема и Београд је желео грађевински ред и архитектонску хармонију: прстен са широким скверовима, трговима итд. Уклањањем ружног шанца и турских махала, регулацијом улица и улепшавањем парковима, новоградњама, обликовањем тротоара. Постепено и систематски уклањана је мешавина оријенталних и западњачких елемената. Уске турске, калдрмисане улице, светлуцави минарети као претећа копља уступали су временом место широким трговима и булеварима, зеленим просторствима паркова, ботаничких башти итд. Чак је и тврђава изгубила своју оријенталну ноту. Постала је омиљено шеталиште (Калемегдан). У њу се могло слободно ући уз честе поворке српских *џиздавих војника*. *Сахати* - кула на улазу и *џурбе* претворене су у војну амбуланту и *дућан* у коме слободни трговци а не кажњеници или робови као до тада, нуде своју робу, своје резбарије, сувенире а све рађене у, како Каниц каже новом *српском ситилу*. И сам шетајући и разгледајући тврђаву, Феликс Каниц је бележио све детаље староаустројске и турске културе. Забележио је брижљиво да је: у доњој тврђави затекао јаке зидине код куле Небојше врло оштећене, па је врло репрезентативна Капија цара Карла стајала огољена. О томе ће записати:

„Штета би било да се овај прекрасни споменик из времена великог Еугена препусти пропадању. Поред црквице Свете Петке, која лежи нешто више крај једног хладног извора, попели смо се до цркве Свете Ружице, коју су Турци користили као муницијски депо, а која је сада улепшана доградњом једног торња...“.

Већ 1887. године од 15 џамија, остала је *Барјакџар-џамија*, коју је изградио Сулејман величанствени у Господар-Јевремовој улици, где су се некад окупљали ходошасници за Меку. *Кара-џамија* је била претворена у плински резервоар за позориште.⁷ У Дорћол-малој га је посебно привлачила *Пиринчана џалаџа* (Принчева кућа), некадашња царска командатура.⁸ Њени остаци, неопростиво занемарени, подсећали су на горду палату уметнички настројеног вође. Цртежом Феликса Каница управо ове грађевине сачуван је њен првобитни изглед, који показује и постојање, касније уклоњених елемената: две џамије на боковима, складну фасада читаве палате, као и дворишне галерије са сводовима у стилу северно-италијанских палата. Феликс Каниц потом осуђује београдске археологе што палату нису снимили, заштитили у свом домену, већ су дозволили да се наруши ова архитектонски врло репрезентативна целина,

6 Kondić V. i dr. (1969) – Beogradska tvrđava kroz istoriju, Galerija SANU, 7, Beograd

7 Radmila Tričković, „Promene u varoši posle 1740.“ u Istorija Beograda 1, str.670.

8 Дивна Ђурић-Замоло, Палата аустројског командата Београда из 18. века, названа и „двор принца Евгенија“ и „пиринчана“

разним доградњама да би на крају чак била жртвована проширењу улице цара Душана.⁹

Са побољшањем односа са Турцима реновирана је и *Барјакшарцамија*. Феликс Каниц је том приликом и нацртао са дограђеном, лепом зиданом оградом. У свом делу Феликс Каниц затим даје основне карактеристике муслиманске куће: Она је увек наспред дворишта, које је одвојено високим зидом од улице на коју су водила само једна тесна врата. Отворена веранда, била је окренута башти са цвећем, посред дворишта неретки су шедрвани. Као контрапункт муслиманским, пропињале су се својом укусно обликованим фасадама и куће неких богатих, виђених људи: *Вила Банковића*, зграда Задруге штампарских радника, *Пироћанчева кућа* итд.

Непосредно повезана са Дорћолом (који је имао изразито оријентални изглед) је *Јеврејска махала*, у којој је Панчић, близу улице, која носи његово име – основао *Бошаничку башти*, коју је уништила поплава 1888. године. Поред *Солунске улице* налазимо улице са именима старог завета (*Мојсијева*, *Јеврејска* итд.), записао је Каниц, путописац са изграђеним смислом за чување и неговање културне баштине. Забележио је и податак да дорћолска синагога, грађена 1820. године садржи продор духа новог времена.

Градови доживљавају просперитет, урбанизују се, исти људи са новим идејама настоје да измене старе односе у друштву. Читава Србија, на челу са престоницом је желела корак ка новим европским токовима и идејама – узорима са Запада. Нове идеје требало је прилагодити београдској средини.

Осуђивао је Каниц у свим својим текстовима, општу некултуру, агресивност, небригу, бахатост, дивљаштво, па му се зато отела и реченица, коју је изустео након својих многобројних посета Србији – *Лепо је враиити се у цивилизацију!*

Врло сликовито описује Душанову улицу: дрвореде, електричне трамваје, најудобније београдско купатило у близини. Описује затим тиху Доситејеву улицу, у којој се налази и кућа у којој је рођен и умро Доситеј Обрадовић, складиште Црвеног крста, па затим до најсликовитијег *Краљевог шрџа*, који је повезан трамвајском линијом са врло фреквентним *Савамалским квартом* и *Теразијама*. Наведени трг је, по речима Каница, некада био највеће муслиманско гробље а који је до 1882. године носио назив *Велика њијаца*. Од 1880. године на том потезу налази се чесма с обелиском у част престолонаследника.

Све старије, лепе куће, виле добиле су још по један спрат, а на месту некадашње најбоље гостионице *Српска круна*, смештена је градска већница (Општина вароши Београда). Као украс трга, Каниц истиче *Велику школу* (данас *Капетан – Мишино здање* у коме је смештен Филолошки факултет) палату некадашњег трговца сољу, мајора Мише,

9 Сретен Л. Поповић: Путовање по новој Србији (1-6 свеска)

који ју је завештао држави у научне сврхе. Његово име добила је и једна улица на супротној страни трга (данас *Капетан – Мишина* улица).

Велику школу, започео је архитекта Неволе 1857. године а завршио је Штајнлехнер 1861. године. Ово здање подсећа на *венецијанско-маварску архитектуру*. Без неког утврђеног реда мешају се, врло складно *византијски, романски и ренесансни мотиви*. Намера Владе, била је да у ову пространу зграду смести Министарство просвете и вере, Велику школу, Гимназију, Учено друштво и музеј. Међутим, Министарство је добило сопствену зграду у *улици краља Милана*, а за музеј су купљене две суседне, које су се врло брзо показале неподесним, што је добродошло *Великој школи*, која је касније прерасла у Универзитет.¹⁰ Испред овог здања, 6. марта 1882. године Србија је проглашена – Краљевином.

Српски народ је коначно стекао поштован, независтан положај у европској породици држава. Одлуком Скупштине, овај датум је проглашен националним празником. Тим поводом је у *Саборној цркви* одржано свечано богослужење, коме су присуствовали: краљ, краљица, дворска свита, дипломатски кор, сви достојанственици и многобројни угледни гости из других земаља.

Богати *Варошки кварти* (ужи центар града, који почиње од ивице Калемегдана са аустроугарским конзулатом, *Реалком*, хотелима и неколико приватних кућа са репрезентативним фасадама) обухвата осим *Митрополије* и *Богословије* и протестантску цркву и школу, *Народну банку*, *Берзу*, *Управу фондова*, *Трговачки* и *Апелациони суд*, *Кнез-Михаилову улицу са Управом монопола* и *статистике, представништва страних осигуравајућих друштва*¹¹ итд. Најлепша грађевина овог потеза, свакако је по речима Феликса Каница *Саборна црква Арханђела Михаила*, саграђена 1840. године, према раније цењеном карловачком узору. Високог је и витког торња, који се, украшен богато позлаћеном, бакарном орнаментиком, пресијавао на сунцу. Црквена ризница ове цркве, богата је светим књигама и другим вотивним предметима, добијеним из Русије. Димитрије Аврамовић је украсио унутрашњост цркве, служећи се златом и бојом наизменично. У југозападном броду су сахрањени кнезови Милош и Михаило. Ранију једноставност посмртног обреда заменио је луксуз са Запада (метални ковчег, мртвачка кола, венци итд.). И свадбарски обичаји су се такође променили.

На месту *Митрополије* налази се мала црква, посвећена Светом Симеону Немањи. У истој *Богојављенској улици* стоји усред врта – *Конак кнегиње Љубице*, који је Милош изградио у оријенталном стилу. Овде је живела Кнегиња Љубица са својим синовима, од којих је кнез Милан, после кратке владавине и умро 1839.

¹⁰ Архив Србије, регистри и деловодни протоколи, сумарни инвентар и аналитички инвентар од 1863. до 1895. године.

¹¹ Б. Несторовић, Развој архитектуре Београда од кнеза Милоша до Првог светског рата (1815–1914), Годишњак музеја града Београда, књ. I, Београд 1954, 164.

У суседној *Училишњој школи* боравио је кнез Михаило до 1842. године, а онда су сви Обреновићи прогнани у Аустрију. У непосредној близини Саборне цркве је отворена 1869. године – прва српска читаоница.

Зграду Народне банке је завршио архитекта Јовановић, 1890. године. Поред Народне банке у *Дубровачкој улици*, читав је низ врло складних здања са фасадама украшеним каријатидама, стубовима, мансардама, куполама и малим кулама на угловима. Занимљив је, између осталог и списак најбогатијих људи Београда. Богатство извесне *Браће Ђорђевића*, процењује се на вредност од тадашњих пет, шест милиона динара.¹²

Трагом данас два најбогатија краја у *Дубровачкој* и *Кнез-Михаиловој улици* наилазимо на поплочани трг. Богатство продавница и удружења разних врста, задруга са упадљиво исписаним натписима, обично изнад китњастих портала, већином на српском и немачком језику, понекад и на француском, енглеском и руском, маме радознале купце Београда. Њихова звучна и популарна имена, лако се памте и дуго остају у сећању: *Код Бечлије; Кицош...*

У улици *Вука Караџића* стоји и данас протестантска црква са црквеном канцеларијом и школском зградом. Уместо џамија, које су се ту налазиле, сада су лепе једносратне куће са продавницама: шиваћих машина, воштаних свећа, дувана, фризерске идруге радње.

Палилулски кварти, који чини границу између Варошког и Теразијског кварта, украшен је *свомеником кнезу Михаилу*, откривеним 18. децембра 1882. године, који испруженом десном руком показује према Западу. Монументална скулптура јахача, дело је Фирентинца А. Пација и изврсно је изливена у бронзи (у радионици у Бриселу) али на жалост на неуспелом постаменту. Оком правог аналитичара Феликс Каниц ће описати постамент скулптуре: Основу чини осмоугаоник од гранита, на чијим се ужим странама налази грб Србије и посвета: *Књазу Михаилу Обреновићу III благодарна Србија*. На бочним странама су уписана имена утврђених градова, који су ослобођени 1867: *Београд, Смедерево, Кладово, Соко, Ужице, Шабац*. На овај постамент, постављена је бронзана цокла, чији рељефи приказују *Милошев позив на устанак у Такову; Једног ђуслара, који представља велика дела Обреновића и ожаловљени народ поред ковчега кнеза Михаила*. Без конструктивно јачих елемената, тешка фигура јахача је у несразмери.

На месту некадашње *Стамбол кавије*, налази се зграда *Народног позоришта*. Не заборавимо да Београд у то доба готово да није имао ваљано школованог архитекту. Уочљива је нарочито – *Симићева кућа*, преко пута *Конака*. Већина малих али отмених кућа, нпр. кућа покојног намесника Ристића, налазе се широм трга. Убрзо су ницале и важне јавне цивилне зграде, које су потпуно одговарале својој сврси: У регулисаној, лепо поплочаној *Кнез-Михаиловој улици*, омиљеном шеталишту краљице Ната-

¹² Архитектонска енциклопедија Београда XIX и XX века Слободана Гише Богуновића (издавач „Београдска књига“ из Београда).

лије, подигнута је друга зграда *Министарства грађевина*, а наспрам ње, у малом допадљивом парку – Стара зграда Савета (данас *Министарство финансија*).

Међу боље грађевине на Врачару спадају још *Илкићева католичка капела у Крунској улици*; *Рударско одељење*; *Министарство трговине са занимљивим музејом*; *Метеоролошки завод с опсерваторијом у Шумадијској улици*, *Сиротињште* у *Синђеничкој улици*, које је саграђено прилозима за добротворне сврхе. Ту треба поменути јо и Душевну болницу, насталу 1861. године, насталу у старој кући др Куниберта; Војну болницу; Хемијску лабораторију, Поткивачку школу итд.

Друштво за улејшавање града, настало је 1886. године, истиче у свом делу Каниц, је знатно допринело и дотеривању овог потеза, који су касније назвали – *Енглезовици*. Само јако имућним људима се на Врачару пружила прилика да дођу до сопствене куће. Раније не насељено земљиште овог посебног дела Врачара, купио је трезвењак Макензи од министра Симића за багателну суму. Макензијев наследник Гирдон, који је ову земљу изделио на мање парцеле са баштама, успешно је пословао. Године 1887. отворен је на истуреном плацу *Енглезовица - Хошел Славија*.¹³ У близини је и гимнастичка дворана Српског гимнастичарског друштва *Душан Силни*. На крају лепе *Светогорске улице*, треба да се, на пољани где су спалили мошти Светог Саве, уместо данашње скромне црквице, подигне *Саборна црква*, бележи Каниц.

Борба истока и запада, старог и новог у младој престоници – Београду, нигде није тако уочљива као у *Палилулском кварћу*, који се наслања на *Дунавски*, *Врачарски* и *Теразијски кварћ*. Између главне саобраћајнице, која је добила име по краљу и *Таковске улице* налази се једнобродна Палилулска црква са одвојеним звоником, украшена само полукружним сводовима, лизенама и сликама апостола Марка. По аманету македонског Влаха Лазара, изградио је Милош 1835. године. У једноставном ентеријеру у гробници десно од главног улаза, сахрањен је кнез Милан Обреновић II, који је само кратко био номинални владар. Пред овом црквом прочитан је на дан Св. Андрије (12. децембра), 1830. године султанов хатишериф, којим су Србији свечано загарантована политичка права, стечена у ослободилачком рату 1815. године.

Северно од Ташмајдана (кречњачког каменолома, некад), на раскрсници *Позоришне улице* и *Улице Цара Душана*, сачували су се остаци некадашње *Видин-капије*. Ново гробље је занимљиво, како Каниц каже “у западном стилу је”. Датира из 1885. године а краси га куполна црква Св. Николе у средини. Подигла је извесна Драгиња Петровић као спомен на супруга-државног саветника Манојла Петровића, који је умро 1889. године. Саграђена је у периоду од 1890. до 1893. године. Каниц истиче њену складну, сведену архитектуру и лепу звездасту розету изнад портала. Њеним ентеријером доминирају четири раскошна стуба, која носе

13 Богдан Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*.

куполу од сивог мермера са Бањице и из Рипња, са иконостасом, који је радио Стеван Тодоровић са супругом. Фреске је, према предлошцима Петра Раносовића, израдио Доменико.

Савамалски кварти се налази у западном делу града. Тешко пострадао од поплаве, састоји се углавном од многобројних стоваришта, царинских и приватних магацина, које бродови стално пуне и празне. Најживљи је промет близу Главне царине и пристаништа (данас *Лука Београд, Бейтон хала*), које велике степеннице повезују с *Горњим градом* (Калемегдан).

Према истоку града наилазимо на Карабурму – турски *Црни њрштен*. Унутар *Лаудоновог шанца* налазе се циглане, које прерађују дебеле слојеве глине у дунавском приобалном појасу. Још више ка западу су трамвајске штале, резервоари воде, фабрика порцелана изграђена 1897. године, велика пивара Вајферта и Бајлонија и изнад њих читав венац вила на Топчидерским брежуљцима, чији су власници имућни београдски трговци, официри и државни чиновници.

До пре свега три деценије, Београд је, по речима Феликса Каница, носио све одлике полуазијско-турске вароши. Уследио је огроман преокрет у друштвеном и јавном животу. Нарочито живописно описује Каниц тржницу на *Краљевом њргу* – рибље пијаце, на којој је већ врло рано гужва и жамор сељака у необичним ношњама који нуде своју робу и београдских домаћица и швапских куварица, које купују намирнице за обед. Раније је таква гужва била код *Милошеве чесме* на Теразијама, нарочито петком и недељом за време поста “... *када је гурмане привлачила моруна шешка и до 550 кџ, која је давала 20 – 80 кџ кавијара!* ”. Драгоцени су поред осталог и ови детаљи, којима се Каниц, често са једнаком пажњом као кад описује архитектуру неког храма, с посебном пажњом посвећивао. Писао је дакле и о томе, која се роба на пијацама износи, чега има у изобиљу, шта се увози, која врста рибе се нуди, по којим ценама итд. Млеко се нпр, пише Каниц, разноси у лименим кантама уз гласно извикивање сељака. Ишчезле су “*нејодношљиве за око и нос њродавнице*”, а замениле су их продавнице средњоевропског карактера, често и цвећем украшене уз обавезан висок степен хигијене, нарочито када су месаре у питању. Ту су још и чувене часовничарске радње, јувелирнице у којима се накит доносио из Беча, радње у којима се продавало гравирано оружје итд.

Што се културе одевања тиче: у поподневним часовима у главним улицама које воде на Калемегдан, “*...женски свети блистиа у хаљинама најновијег њариског кроја*”, уз ретке примере жена у складној народној ношњи. Код мушкараца је најчешћа комбинација плаво-белог морнаског стила одевања код дечака а код одраслих уместо полуоријенталне ношње, сада постаје обавезан шешир најразличитијих облика уместо муслиманског феса. Мушки мондески свет чине тзв. *кицоши* из богатих кућа, који с висине гледају на свет око себе, униформисани официри и млади дипломати, обучени по последњој европској моди, снобовски водећи конверзацију на страним језицима. На велико почиње и култура *читања дневних*

новина, нарочито у немирним временима, а то је у Београду, запажа Феликс Каниц, готово, увек!

У новој, београдској вароши, пуној романтичарског заноса свака добростојећа породица поседује неки инструмент, најчешће клавир, а уз клавир обавено иде и учење страних језика: немачког, француског и енглеског. На улицама се сада ови језици чују као некада турски. По речима Феликса Каница, уз ретке изузетке, београдске лепотице проводиле су много времена за тоалетним сточићем. Своје време скраћивале су свирањем на клавиру, ћаскањем, оговарањем и лаком, забавном литературом. Под покровитељством краљице Наталије девојке су у *Вишој девојачкој школи* стасавале у наставнице. Емотивни живот женске популације у Београду у то време бива осетно богатији.

Највећи породични празник у Београду, као и у провинцији је *Крсна слава*: ”... У двору, у кући министара, професора, банкара, официра, адвоката и лекара, као и у кући најскромнијег трговчића и занатлије, посетилицима који дођу да честитају славу, служе се за добродошлицу слашак и кафа – из више или мање луксузних шољица...”

Једна од установа, којој је краљица Наталија поклањала посебну пажњу било је *Народно позориште*. Градња почиње 1862. године по пројекту архитекте Александра Бугарског 1869. године. Теразијском кварту припада и резиденцијални комплекс са старим двором и зградом председништва, такође дело архитекте Бугарског из 1884. године. Представљен је и цртеж зграде будуће Скупштине, пројекат архитекте Ј. Илчића, изграђене много година после Каницове смрти.¹⁴

Извесно је да је Каниц обилазио и околину Београда. Надахнути су његови описи Топчидера са конаком Кнеза Милоша, Кошутњака и Авале, где је обишао и рушевине средњовековног града Жрнова, скицирао куле и оставио детаљан опис овог археолошког споменика у непосредној близини Београда.

За интелектуални и социјални напредак свих друштвених класа брину се у то време, поред Краљевске академије наука, Велике школе, Богословије и Војна академија затим учитељске школе, гимназије, трговачке, геодетске школе, осам основних школа, као и многобројна удружења, која су често издавала своје билтене и разне друге просветно-васпитне публикације.

Развија се и спорт. Нарочиту популарност тих година ужива коњички спорт, коме је подршку дао кнез Михаило, маја 1863. године, јер је лично донирао новац за награде на тркама. Лов се такође развија. Оснивају се многобројна ловачка друштва. Гимнастичарска друштва *Душан Силни* и *Соко* непрестано су организовала слетове различитим поводима.

Захваљујући свом личном искуству са путовања, свом стилу писања, организовања концепта књиге, Феликс Каниц је надмашио своје претходнике (Ото Дубислав фон Пирх, Вилхелм Рихтер, Зигмунд Хердер, Георг

14 <http://www.narodnopoistoriste.rs/194>

фон Хан итд.), јер закључке својих претходника није прихватио као коначне судове. Проверавао их је, упоређивао са новом грађом, полемисао са њима итд.

Борећи се против многобројних неистина и заблуда, покушао је да читаоцима представи једну слику Србије и престонице, каква до сада није представљана од стране његових претходника - праву слику стања у Србији, у свим областима културног и јавног живота унутар динамике историјских догађања половином 19. века.¹⁵

У Лајпцигу је, на Сајму књига, одржаном 19.марта 2011. године отворена изложба о Феликсу Каницу чији је аутор Ђорђе Костић. Изложба је организована захваљујући *Друштву Феликс Каниц*, које је основано у Бечу и Београду. Аутор изложбе покушао је да нам симболично представи наративни и визуелни опус овог великог путописца, археолога, етнолога, научника.

Литература

- Каниц 1904: F. Kanitz, *Das Konigreich Serbien und das Serbenvolk*, Leipzig.
- Несторовић 1954: Б. Несторовић, *Развој архитектуру Београда од кнеза Милоша до Првогсветског рата (1815–1914)*, Годишњак музеја града Београда, књ. I, Београд, 164.
- Шкаламера 1967: Ж. Шкаламера, *Прилог проучавању картографских извора за историју Београда XIX века*, Годишњак Музеја града Београда XIV, Београд, 169–200.
- Ђурић Замоло 1970: Д. Ђурић Замоло, *Палата аустријског команданта Београда из 18. века, названа и „двор принца Евгенија“ и „пиринчана“*, Годишњак града Београда, књ. XVII, Београд, 69, 70, 74, 76, 77, 78.
- Несторовић 1972: Н. Несторовић, *Грађевине и архитектури у Београду прошлог столећа*, Београд, 41.
- Максимовић 1974: Б. Максимовић, *Урбанистички развој града од 1830. до 1814. године*, у: *Историја Београда II*, Београд, 299–319.
- Ђурић Замоло 1977: D. Đurić Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867*, Beograd.
- Ђурић Замоло 1977: Замоло D. Đurić Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867*, Beograd, 26, 29, 79, 138, 144, 164, 191, 214.
- Ђурић Замоло 1981: Д. Ђурић Замоло, *Градишљеи Београда, 1815–1914*, Београд, 12.
- Каниц 1985: Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво*, Прва књига, Београд.
- Вујовић 1986: Б. Вујовић, *Уметности обновљене Србије*, Београд, 67, 116, 128, 133, 135, 151, 156, 158, 221, 249, 379, 389, 390.
- Костић 2003: Ђ. Костић, *Београд у делима европских писаца*, Београд, 17–30.

15 Serbiens Byzantinische Monumente. Gezeichnet und beschrieben von F. Kanitz. Wien, 1862.

Макуљевић 2003: Н. Макуљевић, *Ефемерни сјекцијак у мултикултуралном Београду*, у: *Београд у делима европских писаца*, Београд, 169-187.

Милошевић 2003: Г. Милошевић, *Феликс Каниц црпачархијске куле Београда и околине*, у: *Београд у делима европских писаца*, Београд, 2003, 247-263.

Iva Parađanin

BELGRADE: ENCOUNTER OF CULTURES IN THE BALKANS IN FELIX KANITZ'S WORKS

Summary

The text deals with the study of Felix Kanitz related to historical, cultural, architectural, social conditions of Belgrade in the 19th century in order to show the great expert's view of the identity of Belgrade on the basis of his documents, illustrations, notes. Graphic analysis leads to information about everyday activities, habits and customs of the Serbian people during this period. Analyzing Kanitz's texts and drawings, we can make conclusions about the various building opportunities, but also on the characteristics of prevailing architectural styles. By the formation of complete engagement of this versatile travel writer, this article shows the importance of his interest in Serbia, which is certainly in that that has provided a wealth of information about Belgrade on 19. Century, that if it was not there his interest would not exist.

Keywords: Belgrade, 19. century, culture, Felix Kanitz, travel writer, illustrations

Примљен фебруара 2012.

Прихваћен за штампу априла 2012.